

Omer HAMZIĆ

GOSPODARSKE PRILIKE U

GRAČANICI ZA VRIJEME

TURSKE SA POSEBNIM

OSVRTOM NA TRGOVINU I

URBANI RAZVOJ

Poslije osvajanja teritorije s desne strane Spreče, Bosne i Save, Turci su je priključili Zvorničkom sandžaku, koji je do 1541. godine pripadao Rumeljskom, a od 1541. do 1580. godine Budimskom ejaletu (beglerbegluk, pašaluk). Reorganizujući evropski dio svog prostranog carstva, Turska je 1580. godine osnovala novi - Bosanski ejalet, u čijem se sastavu našao i Zvornički sandžak¹.

¹ Kada su konačno osvojili teritorije između Spreče, Bosne, Save i Drine (prije 1528. godine), Turci su, pod vodstvom Sulejmana II Zakonodavca (1520. do 1566. godine), svoje vojne pohode usmjeravali prema Dalmaciji, Liki i Slavoniji. Nakon poraza Mađarske kod Mohača 1526. godine, otvoren im je put ka sjeveru i zapadu. Njihov ofanzivni pohod u Evropu bio je slomljen tek ispod Beča, kojeg su opsjedali 1683. godine. Poslije sloma pod Bečom, Turska Imperija je u stalnoj defanzivi. U dugotrajnim austro-turskim ratovima gubi prostrane teritorije Ugarske, Slavonije, Dalmacije i Like i povlači se južno od Save. Jedan od najtežih poraza Turci su doživjeli kod Sente 13.10.1697. godine, poslije kojeg Eugen Savojski preduzima čuveni vojni pohod dolinom Bosne. Na tom pohodu spalio je Sarajevo i druga veća mjesta na pravcu svog nastupanja i povlačenja, pokazavši superiornost zapadne vojne organizacije. Nakon kasnijih austro-turskih ratova (1716-1718. i 1731-1739.), granica između dva velika carstva konačno se ustalila na Savi, Turski vojni porazi i povremeni ustanci potlačenog stanovništva tokom XVIII stoljeća stalno slabe centralnu vlast. Vojno plemstvo (spahije i zaimi) pretvaraju feude u nasljedna dobra, a seljake u kmetove. Odlučno se protive svim reformama i sve više otimaju centralnoj vlasti u Carigradu, jačajući

Zvornički sandžak podijeljen je na 31 nahiju, od kojih je 21 bila na bosanskoj, a ostale na srbijskoj strani. Na prostoru sjeverno od Spreče četiri nekadašnje srednjovjekovne župe - Smoluću, Soko, Srebrenik i Nenavište (Gradačac)² Turci su preimenovali u nahije, a krajem 15. stoljeća na opustjelo područje Ozrena doselili, zbog svojih vojno-strateških razloga, stočarsko vlaško stanovništvo iz južnih siromašnih krajeva i tu im formirali samostalnu vlašku nahiju, koju su nazivali nahija Ozren.³

U upravno-sudskom pogledu, 1572. godine teritorija Zvorničkog sandžaka podijeljena je na osam kadiluka. Gračanica je postala sjedište prostranog kadiluka, koji je zahvatao nahije Soko, Nenavište (Gradačac) i Srebrenik, smještene između rijeka Spreče, Bosne i Save i planine Majevice. Nahija Smoluća (u čijem sastavu je od sela današnje opštine Gračanica bila samo Miričina), našla se u kadiluku Tuzla, a nahija Maglaj, kojoj je kasnije pripojena nekadašnja nahija Ozren, ulazi u sastav kadiluka Tešanj u Bosanskom sandžaku. Teritorija predratne opštine Gračanica prostirala se, dakle, na području dva sandžaka: Zvorničkog i Bosanskog. Granica između njih bila je rijeka Spreča.⁴

Na osvojenim teritorijama Osmanlije su uvodili svoj spahijsko-timarski sistem koji je bio osnova privrede i vlasti moćne imperije. Poljo-

sopstveni položaj. Austro-Ugarska je iskoristila bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878. godine i, usljed opšte slabosti Turske, ostvarila svoje pretenzije na Bosnu i Hercegovinu. Na Berlinskom kongresu 1878. godine velike sile joj povjeravaju mandat na 30 godina da bi navodno uvela red i mir na tom području. Poslije Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je okupirala, a 1908. anektirala teritorije Bosne i Hercegovine.

² U nahiji Soko Turci su zatekli slijedeća naselja: selo Gračanica, varoš grada Sokola, Drenovac, Orahovica, Donja Lohinja, Gornja Lohinja, Stipana Polje (Stjepan Polja), Brijesnica, Klokotnica, Stanova Rika (Stanić Rijeka), Svjetliča, Donja Lukavica, Sjenina, Paležnica, Grapska, Medeđa i Zelinja. Nahiji Smoluća pripadalo je selo Mirčina.

³ Prema popisu vlaha stočara iz 1604. godine, nahiji Ozren pripadala su slijedeća naselja: Veliki Jadar, Mali Jadar, Osojnica, Bukovica, Mičino Polje, Mičjevići, Donja Brijesnica, Gornja Brijesnica, Jasinja, Tolimirići, Pridol, Paklenica, Mrakovica, Gornja Jablanica, Sinanovac (Striževica) i Sočkovac.

⁴ Esad Tihić, Omer Hamzić, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanica 1988., str. 27-30

privredno stanovništvo odmah su prevodili u kategoriju raje. Raspoređivano je u timare i hasove i bilo podložno plaćanju obaveza za zemlju u naturi. Sa posjeda koji je obrađivao, seljak je spahiji davao desetinu, a kao poreski obveznik, rajetin, morao je plaćati i razne poreze u korist carske blagajne.¹ Najveći dio obrađivih površina bio je u nominalnoj svojini države, odnosno sultana, a raja je uživala zemlju kao svoj čitluk. Spahije su bile doživotni uživaoci određenih državnih taksi i poreza sa zemlje koju su dobivali od sultana kao nagradu za vojne zasluge. Zatečeno stanovništvo, koje je obrađivalo zemlju dolazilo je u kmetski položaj. Prema tome, spahije timarnici nisu bili pravi vlasnici dodijeljene zemlje, već su na njoj ubirali prihode i takse u ime države (sultana).

U strukturi feudalnih posjeda posebno mjesto imale su vakufske zamlje. Vakufi su bili vjerske zadužbine koje su muslimani zavještali u korist vjerskih institucija, za socijalno-humanitarne svrhe ili za neke komunalne potrebe. Vakufski posjedi bili su neotuđivi.

* * *

Privredni i urbani razvoj Gračanice, kao i još nekoliko gradova na ovom području tokom dugog perioda turske vladavine, može se podijeliti na dva razdoblja:

Prvo razdoblje je period opšteg uspona i osvajачke ekspanzije Otomanske Imperije u Evropi, koji se završava neuspjelim opsadom Beča, 1683. godine. U tom razdoblju Gračanica doživljava svoj najveći uspon i postaje značajno trgovačko-zanatsko i administrativno sjedište.

Drugo razdoblje nastaje poslije velikih turskih poraza i gubitaka posjeda sjeverno od Save, početkom XVIII stoljeća. Obično se označava kao vrijeme stagnacije i dugotrajnog slabljenja Otomanskog Carstva, a završava se austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine. U tom periodu i Gračanica doživljava, prvo stagnaciju, a zatim i propadanje. Početkom XVIII stoljeća nastaje tzv. "šuplji period", poslije kojeg se kasaba postepeno oporavljala. Tek krajem turske vladavine dostigla je približno broj kuća i broj

stanovnika koji je imala na prelazu XVI u XVII stoljeće.

Iako poslije turskih osvajanja dolazi do naglog razvoja gradova i gradske privrede, prvenstveno zanatstva i trgovine, poljoprivreda je uvijek bila glavna djelatnost od koje je živjela ogromna većina stanovništva u ovim krajevima. Ukupan privredni razvitak počivao je upravo na poljoprivrednoj proizvodnji. Postoji podatak da su prinosi žitarica u tom razdoblju uglavnom zadovoljavali potrebe žitelja u gračaničkom kraju. Ovdje se na prvom mjestu sijala pšenica, zatim zob i ječam. Žito se mljelo u mlinovima, malim potočarama, kojih je bilo u svim selima i svi su bili rajinski. Pored žitarica, na području gračaničkog kadiluka zasijavane su i druge kulture: lan, konoplja, heljda i djetelina. Na ovom području bilo je relativno dobro razvijeno vinogradarstvo.²

Zahvaljujući obilju pašnjaka, livada i šuma, najznačajnija privredna djelatnost poslije ratarstva bilo je stočarstvo. Kao ratnički narod, Turci su, zbog vojnih potreba, naročito potpomagali razvoj i unapređenje konjarstva u ovim krajevima. Stanovništvo je prihvatilo ova nastojanja vlasti jer su mu konji bili prijeko potrebni za prenos robe, vuču i za radove u ratarstvu. Kmetovi nisu plaćali desetinu i trećinu na stoku, što je povoljno uticalo na razvoj stočarstva. Razvijenost stočarstva se više ogledala u brojnosti, a manje u kvalitetu i rasi stoke.³

I u doba turske vladavine područje Gračanice bilo je bogato voćem. Najviše su uzgajane šljive madžarice. Čitave šume tog voća bile su oko Gračanice. Uzgajane su i druge vrste kao što su jabuke, kruške, višnje i orasi. Nekada su se krčile velike parcele oraha da bi se dobile obradive površine. Gračanička čaršija je odavnina bila

² U kasabi Gračanica, 1584. godine bilo je 76,5 dunuma pod vinogradima, čiji su vlasnici bili Muslimani. Međutim, krajem XVI stoljeća počinje opadanje pa i izumiranje vinogradarstva u ovom kraju. (Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svijetlost, Sarajevo, 1975., str. 377)

³ Neposredno pred austro-ugarsku okupaciju 1878. godine, Bosna i Hercegovina sa nešto više od milion stanovnika, spadala je među najbogatije zemlje u Evropi po broju stoke po stanovniku (na 10 stanovnika 1889. godine bilo je 137,7 grla stoke). Najviše su uzgajana goveda, svinje, koze, konji, ovce i perad. (Adem Handžić, navedeno djelo, str. 337-339)

¹ Osnovni novčani namet bio je *harač-džizija*, glavarina, odnosno vrsta ličnog poreza koji se ubirao od muškaraca nemuslimana. U ovim krajevima računao se po jedan dukat, zlatnik na domaćinstvo, a mogao se preračunavati i u osnovni turski novac - aspru.

značajno tržište voća, posebno suhe šljive koja se izvozila u Austro-Ugarsku i Njemačku.

Početkom XVI stoljeća, nakon velikih turskih osvajanja sjeverno od Save, Bosna postaje pravo tranzitno područje između Rumelije i Panonske nizije i Jadranskog mora. Čim su Turci završili svoja osvajanja u Slavoniji i Sremu, došlo je do uspostavljanja čvršćih komunikacionih veza sa jedne na drugu obalu Save. Otpočeo je življi promet između Bosne i Prekosavlja, pretežno preko Brčkog, Broda i Novog, gdje su radile skele. U tom prometu svoje značajno mjesto imala je i Gračanica. Nešto prije 1584. godine spominje se put od Maglaja preko Gračanice za Tuzlu, a odatle preko Majevice do Brčkog. Tim putem je prolazio karavanski saobraćaj od Jadranskog mora do brčanske skele, kojim su išli transporti mletačke soli. Vjerovatno se u Gračanici odvajao kraći karavanski put na sjeveroistok prema Posavini, koji je slijedio staru rimsku trasu. Prema tome, Gračanica je bila na raskrsnici dva značajna putna pravca: jedan je išao prema Tuzli i Zvorniku, kao sjedištu Sandžaka, a drugi, preko današnjih Drafnica i Vranovića, silazio u Doborovce, i odatle vodio prema Brčkom na Savu, gdje je izlazio čuveni Budimski put.¹

Na početku turske vladavine svi rudarski trgovi, pa i rudarska sela, kao što je bila Gračanica, uključeni su u carske hasove, dok su ostali trgovi uglavnom ulazili u hasove sandžakbega.² Srednjovjekovni grad Soko Osmanlije su pretvorili u vojno-administrativno središte istomene nahije. Tu su odmah uspostavili vojnu posadu, podigli džamiju (čuvena sokolska džamija Fethija³) i počeli naseljavati podgrađe grada Sokola, koje je tada imalo desetak kuća.⁴ Međutim, sa

daljim turskim osvajanjima, kada se granica velikog carstva pomjerila od Save daleko na sjever, mnoga utvrđenja gube svoju raniju strategijsku važnost, smanjuju se u njima posade ili ih vlasti potpuno prepuštaju zubu vremena. U novim okolnostima, uslovi za razvoj gradova više nisu bili strategijskog, već privrednog i komunikacijskog karaktera. Tako se i u gradu Sokolu smanjuje vojna posada, njegovo podgrađe sve više stagnira i on postepeno gubi raniji značaj. U isto vrijeme, Gračanica kao naselje na raskrsnici važnih puteva, smještena u župnoj kotlini na izlazu rijeke Sokoluše u Sprečko polje, doživljava svoj nagli razvoj. Golemi ratni pohodi zahtijevali su ogromne količine vojne opreme i efikasno snabdijevanje vojske, što je podstaklo nagli razvoj trgovine i zanatstva u mnogim bosanskim gradovima, pa i u Gračanici, koja prije 1548. godine stiče status kasabe (manjeg grada) sa muslimanskim džematom (povlašćeno stanovništvo)⁵ u tri mahale, sa muslimanskom bogomoljom (Časnom džamijom) i redovnim sedmičnim pazarom. Sudići po nazivima mahala koji direktno upućuju na postojanje muslimanskih bogomolja u njima, mahala Časne džamije vjerovatno je najstarija u kasabi. Poslije sokolske džamije Fethija, Časna džamija je, svakako, najstarija u okolini Gračanice. Podignuta je prije 1548. godine u sadašnjem haremu u Trepaničkoj mahali, pored puta koji vodi u Drafnice. Kako je Gračanica kao rudarsko selo spadala u carski has i ova džamija bila je carska. Pored džamije vjerovatno je prolazio onaj karavanski drum koji je, odvajajući se od drumu prema Tuzli, išao preko današnjih Drafnica i Vranovića ka Brčkom na Savu. Tu se ukrštalo i nekoliko lokalnih puteva koji su povezivali mahale i okolna naselja sa Gračanicom. Na toj raskrsnici u blizini Časne džamije podignuto je više zanatskih radnji, dućana i magaza, a poslije 1572. godine i konak, administrativna zgrada kadije.⁶ Po svojoj

¹ *Olga Zirojević, Mreža turskih puteva (kopnenih i vodenih) na području današnje Vojvodine i Slavonije, Istorijski časopis, knj. XXXIV/1987, Beograd, str. 119.*

² *Pored timara, u turskoj državi postojali su i feudalni posjedi - hasovi, koji su bili vezani za funkciju. Hasove su sultani dodjeljivali pojedinim visokim vojnim i upravnim funkcionerima.*

³ *Feth, fet je arapska riječ, a znači osvojenje ili osvajanje. Imenom fethija, u izvornom značenju, osvajačica, Turci su obično nazivali prve džamije koje su podizali odmah poslije zauzimanja nekog mjesta (Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1966., str. 28).*

⁴ *Prema predanju, u stara vremena oko tvrđave Soko izgrađeno je toliko naselje - mahala da su "kuće bile u dodirnoj vezi sve od tvrđave Soko pa do nadomak rijeke*

Spreče." (Ćamil Sijarić, Gračanica, Zapisi o gradovima, Zadrugar, Sarajevo, 1976., str. 151)

⁵ *Džemat je arapska riječ i ima opšte značenje - skupina, društvo, zajednica. Obično označava skup ljudi koji zajednički obavljaju molitvu (koji klanjaju). Ima i značenje muslimanske vjerske opštine, područja jedne džamije, ili jednog imama, ili jednog muhtara. (Abdulah Škaljić, navedeno djelo, str. 236)*

⁶ *Zgrada konaka na tom lokalitetu bila je sve do kraja turske vladavine u Bosni i Hercegovini, odnosno do 1888. godine, kada je austrougarska vlast podigla novu zgradu Kotarskog nadleštva (to je sadašnja zgrada Skupštine opštine Gračanica).*

prilici, na tom lokalitetu (u široj okolini sadašnjeg Trepaničkog greblja), prije 1548. godine počelo se razvijati prvobitno jezgro gračaničke čaršije. Iako o tom prvobitnom jezgru još uvijek postoji živo predanje, vjerodostojnost ove teze biće potrebno, ipak, potkrijepiti sigurnijim dokazima.

Prema istraživanjima profesora Adema Handžića, Gračanica je 1533. godine imala ukupno 144 kuće, od kojih je 71 bila hrišćanska a 73 muslimanske. Prije 1548. godine (kada stiće status kasabe), pored čaršije (mahale Časne džamije), imala je još dvije mahale sa povlašćenim stanovništvom (kasabalijama). U te tri mahale bilo je ukupno 37 kuća. Međutim, u znatno većem dijelu naselja stanovništvo nije bilo povlašćeno. Bila je to periferija, odnosno onaj dio Gračanice koji je zadržao status sela sa ukupno 166 kuća, od kojih su 63 bile hrišćanske, a ostalo muslimanska rajinska domaćinstva. Prema tome, za nepunih petnaest godina stabilnog vremena (1533-1548. godine), broj kuća u Gračanici gotovo se udvostručio. Sa 144 povećao se na 263 kuće ili više od 1/3 svili popisanih kuća na području nahije Soko.¹ U tom periodu dolazi do povećanog doseljavanja stanovništva u Gračanicu, koje je u velikom broju prelazilo na islam. U kasabi se ubrzano podižu kuće, dućani, magaze, zanatske radnje i džamije.

Od 1572. godine, kada postaje sjedište prostranog kadiluka, Gračanica se razvija u značajan administrativno-sudski, kulturni, pa i privredni centar u ovom dijelu Bosne. Kao i ostali bosanski gradovi, u tom periodu doživljava svoj najveći uspon. Krajem XVI stoljeća po broju stanovnika i kuća gotovo dostiže Donju Tuzlu. Do 1600. godine u kasabi se razvilo osam mahala sa osam muslimanskih bogomolja i ukupno 411 kuća. Na perifernim dijelovima kasabe razvila se i deveta mahala sa 111 kuća mješovitog stanovništva, koje je bilo izvan gradskih privilegija (raja).²

Pored mahale Časne džamije (čaršije), još tri mahale u kasabi imale su nazive po izgrađenim bogomoljama. To su: mahala Isa Eminova mesdžida, mahala Hadži Osmanova mesdžida i ma-

hala Alijina mesdžida.³ Ostale četiri mahale dobile su nazive prema imenima istaknutih zanata, odnosno zanatlija. To su bile mahale: **Turhana sarača** (zanatlije koji pravi i prodaje razne predmete od kože), **Osmana tašdžije** (klesara kamena), **Behrama čurčije** (krznara) i **Jahije pisara**. Nije se moglo preciznije utvrditi na kojim su se prostorima razvijale te mahale s kraja XVI stoljeća. Sigurno je, međutim, da su zauzimala položaj sadašnjih najstarijih mahala koje su se kasnije razvijale pod drugim nazivima.

Svoj najbrži razvoj, kao što je rečeno, Gračanica doživljava u drugoj polovini XVI i početkom XVII stoljeća. Samo za pedesetak godina (1548-1600. godine), broj kuća u kasabi skoro se udvostručio - sa 263 na 522 kuće. Na osnovu tog broja, gotovo sa sigurnošću može se tvrditi da je Gračanica početkom XVII stoljeća imala preko 3500 stanovnika, što samo po sebi govori o njenom izuzetno brzom urbanom ali i privrednom napredovanju u tom periodu.⁴

Poznato je da Gračanica u dotursko vrijeme nije bila varoš, već rudarsko selo. Rudnik željeza koji se nalazio istočno od Gračanice (Muderizovo brdo) ugašen je do sredine 16. stoljeća zbog nerentabilnosti, a Gračanica svoj privredni prosperitet doživljava zahvaljujući razvoju zanatstva i trgovine. Još prije 1533. godine, od ukupno 106 kuća, koliko ih je bilo u tri tadašnje gračaničke mahale, 82 su bile zanatlijske. Do sredine XVI stoljeća Gračanica postaje prava radionica za vojsku. Zatečene balkanske zanate kao što su bili čurčije, hafafi (trgovci obućom), kovači, dinderi, tabaci (kožari) i drugi, Turci su dalje razvijali i unapređivali, ali su sa sobom donosili i razne orijentalne zanate koji su se postepeno udomaćili u ovim krajevima. Ne zna se koji su zanati bili u prvo vrijeme najviše zastupljeni u gračaničkoj čaršiji, ali je sigurno da ona kao i druge nije mogla biti bez obrtnika koji su vršili razne usluge kao što su:

³ Mesdžid je manja muslimanska bogomolja u kojoj nema minbera, a obično ni munare, pa se u njoj ne klanja podnevna molitva u petak (džuma), niti se klanja Bajram namaz. (Abdulah Škaljić, n.d., str. 460)

⁴ Radi poređenja, navodimo podatke da je Beograd 1536. godine imao 240 kuća, 1560. imao je 420, a 1572. godine 970 kuća. Malo mjesto Livno 1520. godine brojala je svega 65, a 1575. oko 540 kuća (Vuk Vinaver, Predgled istorije novca u jugoslovenskim zemljama (16-18. vek), Istorijiski institut u Beogradu, knj. 13, Beograd, 1970., str. 40)

¹ U svim naseljima nahije Soko te godine popisane su 884 kuće. (Adem Handžić, n.d., str. 128 i 137)

² Adem Handžić, n.d., str. 158-159

pekari, aščijske, kasapi, brijači, nalbanti ili potkivači konja i sl. Po predanju, u Gračanici su vrlo stari tabaci (kožari, oni koji štave kožu), čizmedžije i sarači, zatim sagrdžije (kožari koji se bave struganjem dlaka sa govedih koža), papudžije, nalbanti i dr. Sredinom XVI stoljeća Gračanica je sa 19 različitih zanata gotovo dostigla nivo razvijenosti zanatstva Donje Tuzle i Zvornika, iako je teritorijalno bila manja od tih gradova. Do kraja XVI stoljeća broj zanata u Gračanici popeo se na 25.¹ Radi poređenja ističemo da je Sarajevo, kao najrazvijeniji zanatski centar tada imalo oko 60 zanata. U Gračanici je 1600. godine bilo 20 nazira (nadzornika) i 15 katiba (evidentičara), čiji je jedini zadatak bio da vode evidenciju zanatske proizvodnje. Pored vojnih potreba, zanatski obrt podmirivao je gotovo sve potrebe kasabe i seoskog stanovništva, od kasapa i činioca kože (tabaka), do izrade raznih odjevnih predmeta, alata i oruđa.

Razvoj trgovine u Gračanici, kao druge značajne grane gradske privrede, bio je u neposrednoj vezi sa razvojem zanatstva, ali i poljoprivrede. Bilo je uobičajeno da se zanatlije istovremeno bave i trgovinom, nabavkom robe za potrebe svog obrta i prodajom svojih gotovih zanatskih proizvoda.

* * *

Početak stagnacije i propadanja gračaničke kasabe vezuje se za 1697. godinu kada je austrijska vojska, pod princom Eugenom Savojskim, na svom pohodu dolinom rijeke Bosne, do temelja opustošila i spalila mnoge gradove i naselja kao što su Dobor, Doboj, Maglaj i Sarajevo. Savojski je tada bezuspješno opsjedao i grad Tešanj. Ima pretpostavki da su neki manji odredi te vojne ekspedicije na širem pravcu nastupanja ili povlačenja Eugena Savojskog, tokom opsjedanja Tešnja, opustošili i Gračanicu i njenu okolinu. Ako su je i zaobišli odredi Eugena Savojskog, gračanička kasaba nije bila pošteđena pustošenja, epidemija i gladi tokom kasnijih austro-turskih ratova. Mnogobrojno stanovništvo stradalo je u vojnim operacijama, a ratna pustošenja izazvala su pojavu velikih epidemija koje su na ovim prostorima harale u valovima (kolera, kuga, tifus). U jednom periodu tog dugotrajnog ratovanja, granica između

Austrije i Turske bila se pomjerila čak i do sahat hoda južno od Save.²

Ratna pustošenja, opšta nesigurnost, neredi i masovni pomor stanovništva uzrokovali su, prvo zastoje, a zatim i postepeno propadanje kasabe koje je trajalo više desetljeća. Usljed nemoći i neredenog stanja u lokalnim organima vlasti, zavladao je opšta nesigurnost koja nije pogodovala trgovačkoj i zanatskoj djelatnosti.³ Stanovništvo Gračanice u tom periodu jako se prorijedilo, a neke mahale gotovo su nestale. Stradale su mnoge javne, vjerske i kulturne ustanove, trgovina upropaštena, a zanatstvo gotovo zamrlo. U epidemijama nestaju mnoge zanatske i trgovačke porodice, a one koje su preživjele robu nisu imale kome prodavati. O tome nema mnogo podataka. Međutim, za ilustraciju može poslužiti podatak da je u kasabi između 1718. i 1739. godine bilo svega 120 muslimanskih kuća.⁴ Ako se ima u vidu da je na vrhuncu svog razvoja, negdje poslije 1600. godine, Gračanica imala preko 500 kuća, lahko je doći do zaključka da je tokom tog nemirnog stoljeća u kasabi zatrvano oko 2/3 domova i isto toliko stanovništva, što je ravno katastrofi.

Tek kada su se prilike sredile i granica između Austrije i Turske ustalila na Savi, počinje mukotrpan privredni oporavak i oživljavanje kasabe. Tokom vremena mahale poprimaju narodna imena i to po najbrojnim familijama (Trepanići, Drafnić, Gojsalić), topografskim obilježjima (Potok, Mejdan) ili po karakterističnim zanatima (Čiriš). Početkom XVIII stoljeća gradsko jezgro formiralo se s lijeve strane Sokoluše u dužini od 350 metara i širini od 150-200 metara, u pravcu sjever-jug, duž pomenutog glavnog puta prema Brčkom.

U to vrijeme počinje doseljavanje stanovništva sa raznih strana, a najviše sa izgubljenih turskih posjeda, sjeverno od Save. U Gračanicu i njenu okolinu doseljavaju se mnogi trgovci, zanatlije, državni i vojni velikodostojnici, koji svojim kapitalom postepeno obnavljaju zamrle privredne funkcije kasabe. Tako, ustvari, počinje

² *Enes Pelidija, Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1989, str. 252.*

³ *Enese Pelidija, n.d. str. 15.*

⁴ *Gustav Bodenstern, Povijest naselja u Posavini, godina 1718-1739., Glasnik zemaljskog muzeja XX, Sarajevo, 1908., str. 98.*

¹ *Adem Handžić, n.d., str. 244.*

drugi period u razvoju Gračanice, period njenog postepenog oporavka i obnavljanja, ubrzanog podizanja čaršije na sadašnjem prostoru, te njenog ponovnog izrastanja u značajan privredno-administrativni i kulturni centar šireg područja.

* * *

Prema predanju, glavne urbane sadržaje u Gračanici, solidno građene kamenom, podigao je **Ahmet-paša Budimlija**, koji se doselio u Gračanicu poslije pada Budima 1686. godine¹. Za njegovo ime vezuje se izgradnja čaršijske džamije (Ahmet-pašina džamija)², sahat-kule i hamama (javnog kupatila) - objekata koje u pravilu ima svaka čaršija.³ Podigao je i jedan mekteb, koji se nalazio na vrhu današnje mahale Mejdan. Za izdržavanje tih javnih ustanova, Ahmet-paša je uvakufio više objekata, koji su imali značajnu ulogu u privrednom životu čaršije. Prije svega, to je veliki han, podignut, najvjerojatnije kao i drugi objekti, početkom XVIII stoljeća. Ovaj han

nalazio se u samom središtu tadašnje čaršije (u sjeveroistočnom uglu današnjeg parka u centru grada). Han je izgorio u velikom požaru koji je zahvatio čaršiju 1895. godine. U blizini hana Ahmet-paša je sagradio i druge objekte kao što su: dućani, mutapčiniće (zanatska radnja za pravljenje predmeta od kostrijeti) i kovačnica. Uvakufio je i nekoliko parcela zemljišta, koje su kasnije pretvorene u muslimanska groblja ili prazne placeve za gradnju u čaršiji itd. Zato se i tvrdi da je upravo taj Budimlija podigao gračaničku čaršiju u prvoj polovini XVIII stoljeća.⁴

Između 1763. i 1776. godine **Hadži Halil efendija Trepanić Gračanilija**, koji je kao učen čovjek službovao u raznim gradovima Carevine, dolazi u Gračanicu i, preko puta Ahmet-pašine džamije, podiže medresu (srednju vjersku školu), a u svojoj rodnoj Pervane mahali (Trepanići) džamiju i uz nju biblioteku. Na ruševinama te stare medrese, prije 1800. godine, novu medresu sagradio je Osman-kapetan, otac poznatog Husein-kapetana Gradašćevića. Bila je to građevina na sprat, sa sobama za dake, prostorijom za muderiza⁵ i dvije učionice. Neposredno ispred medrese, pored glavne čaršijske ulice, preko puta Ahmet-pašine džamije, nalazili su se dućani i zanatske radnje. Na njih je kasnije dograđen sprat na kojem je bio smješten sofinjski konak. Ispod konaka, sve do novijeg doba, bio je prolaz sa glavne čaršijske ulice ka Osman-kapetanovoj medresi. U dvorištu Medrese bio je šadrvan⁶, za koji je prema predanju, voda prvo dovedena sa badnjeva vodeniće "Kapetanuša", a kasnije pitka voda sa Drafniča. Za izdržavanje medrese Osman-kapetan je, 10.8.1800. godine, uvakufio han koji se nalazio sa zapadne strane glavne čaršijske ulice (izgorio u požaru 1895. godine), zatim dva ili više dućana koji su se nalazili preko puta Ahmet-pašine džamije⁷, jedan

¹ *Hamdija Kreševljaković, Hamami (javna kupatila u Bosni i Hercegovini 1462-11916.)*, Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, Beograd, 1937., str. 26.

² *Ova džamija, kao Ahmet-pašina, prvi put se spominje između 1763. i 1766. godine. Najstariji datirani nišan u haremu ove džamije je iz 1764. godine. (Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977., str. 185)*

³ *U knjizi Islamska epigrafika (knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977., str. 185) Mehmed Mujezinović je zabilježio da Ahmet-paša Budimlija "bijaše bosanski namjesnik od 1593-1595. godine" i da je tada podigao čaršijsku džamiju. Iz toga bi se, pored ostalog, moglo zaključiti da se gračanička čaršija od samog početka razvijala oko te čaršijske džamije, a ne na području današnjih Drafniča (Trepanići). Međutim, za razliku od Mujezinovića, Hamdija Kreševljaković je zabilježio da se Ahmet-paša doselio u Gračanicu gotovo 100 godina kasnije, tj. iza 1686. godine, poslije pada Budima i da je u Gračanici pored ostalih objekata izgradio i hamam (Hamami - javna kupatila u Bosni i Hercegovini 1462-1916., Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd, 1937., str. 26). Inače, bilo je više bosanskih paša sa imenom Ahmet-paša Budimlija, koji su živjeli u različitim epohama. Jedan od njih svakako je bio vezan za Gračanicu, što se sačuvalo i u narodnoj tradiciji. U turskim defterima s kraja XVI stoljeća (Handžić) nigdje nije zabilježeno da je u Gračanici postojala Ahmet-pašina džamija, pa se zato može smatrati da je Kreševljakovićeva tvrdnja bliža istini, tj. da je za Gračanicu vezan onaj Budimlija koji se doselio krajem XVII stoljeća tj. iza 1686. godine, za kojeg se i vezuje obnavljanje gračaničke čaršije.*

⁴ *Rusmir Djedović, Razvoj naselja opštine Gračanica, (rukopis kod autora).*

⁵ *Muderiz je profesor medrese (Abdulah Škaljić, n.d., str. 468)*

⁶ *Šadrvan je persijska riječ, a označava vodoskok sa bazenom od mramora ili betona. Bazen je u osnovici krug ili pravilan višegao sa stupom u sredini, znatno iznad bazena, sa čijeg je vrha padala voda u bazen. (Abdulah Škaljić, n.d., str. 578)*

⁷ *U Gračanici je Osman-kapetan uvakufio 11 dućana, pekaru, han, jednu polovinu mlina i jednu sobu u čaršiji. Od njihove kirije isplaćivane su plaće mutevelije, 3 muderiza, jednog pomoćnog muderiza i bevaba (portira), a održavana je i zgrada medrese kao i*

mmlin (kasnije prozvan "Kapetanuša") i nekoliko parcela zemlje u Gračanici. Murat-kapetan, sin Osmanov (bio je gradačački kapetan od 1814. do 1822. godine), prije 1810. godine, u dvorištu Ahmet-pašine džamije, s njene južne strane, sagradio je novu medresu, u čijem je prizemlju bilo 8 dućana, a na spratu učionica i prostorije za đake. Osim toga, doveo je vodovod u čaršiju i sagradio česmu u podzidu Ahmet-pašine džamije. Za održavanje medrese uvakufio je svih 8 pomenutih dućana i 13 parcela zemlje u blizini Gračanice.¹

Do početka XIX stoljeća, na prostoru današnjeg centra grada, u potpunosti je u urbanom pogledu oformljeno novo jezgro gračaničke čaršije. Podignuti su mnogi javni objekti bez kojih se ne može ni zamisliti njeno funkcionisanje: džamije, medrese, hanovi, vodovod, hamam, javne česme itd. U isto vrijeme podizane su brojne zanatske i trgovačke radnje koje određuju osnovnu ekonomsku funkciju čaršije. Podizali su ih mahom zanatlije i trgovci koji su zajedno sa ostalim stanovništvom sa raznih strana doseljavali na ovo područje. Raspolagali su kapitalom kojim su obnavljali privredni život kasabe. Prema predanju, sa izgubljenih turskih posjeda sjeverno od Save, u vrijeme Ahmet-paše Budimlije u Gračanicu su se doselili potomci nekoliko muslimansko-bošnjačkih trgovačkih familija.² U tom periodu počinju se doseljavati i prve srpske familije u Gračanicu. Predak trgovačke familije Jeftića doselio je u ovu kasabu iz okoline Čajniča prije 1720. godine³

Sljedeće masovnije doseljavanje u gračanički kadiluk desilo se u prvoj polovini XIX stoljeća, kada je Srbija tokom borbe za svoju samostalnost vršila masovne progone muslimanskog stanovništva sa svojih teritorija, najčešće u Bosnu. Na

područje Gračanice u tom periodu pristizali su muhadžiri iz Užica, Valjeva, Beograda, Šapca, Loznice, Krupnja i nahije Sokol u Podrinju. Najviše ih je bilo iz Užica.⁴ Među njima je bilo i bogatijih porodica koje su supjele izvući znatan kapital i njime razviti posao u svom novom zavičaju. Samo u toku 1862. godine u Gračanički kadiluk doselilo se 26 porodica iz Užica i po jedna iz Šapca i Sokola.⁵ Pri samom kraju turske vladavine, iza 1865. godine, u Gračanicu se doseljava i nekoliko jevrejskih porodica.⁶ Otvarajući obrtničke i trgovačke radnje u čaršiji i koristeći svoje ranije stečene trgovačke veze, doseljene jevrejske porodice znatno doprinose osavremenjivanju i unapređenju trgovine i zanatstva u Gračanici. Polovinom XIX stoljeća i srpsko stanovništvo počelo se doseljavati na ovo područje masovnije nego ranije. Među njima je bilo i nekoliko trgovaca koji su nastavljali i proširivali posao u Gračanici.⁷

Uporedo sa izgradnjom novih objekata u čaršiji, obnavljaju se stare i razvijaju nove mahale kao stambeni dijelovi odvojeni od čaršije. Još polovinom XVIII stoljeća Gračanica je imala osam mahala u kojima su bile izgrađene muslimanske bogomolje - u četiri mesdzidi, a u četiri džamije. To su: **Čiriš, Potok, Mejdan, Olovi, mahala Derviš-hodžine džamije** (nepoznatog položaja), **Trepanići (ili Pervane), Gojsalići i Drafnići**. Krajem XVIII stoljeća, pored ovih razvijale su se još mahale Varoš (hrišćansko stanovništvo) i ciganska mahala. U toku XIX stoljeća Gračanica se širi na jug, niz rijeku Sokolušu, a razvijaju se nove mahale: **Paša zade (Riječka), Hadži Džafer**

još neki objekti u čaršiji. (*Halima Korkut, O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni, Anali Gazi Husrefbegove biblioteke IX-X, Sarajevo, 1983., str. 100*)

¹ Vakufname su u Vakufskoj direkciji u Sarajevu zavedene pod brojem 131/1 i 132/1.

² To su: **Zunići** (iz Požuna), **Helići, Đulići, Rešidbegovići, Muftići, Agići, Mulići** i drugi. Prema jednom predanju, iz Mađarske su se doselila četiri brata: Rašid, Muftija, Ago i neki Mula, od kojih potiču četiri pomenute familije (prema istraživanjima **Rusmira Djeđovića, prof. iz Gračanice**)

³ Potvrdu o tome Dr. Salih Kulenović našao je svojevremeno u čitulji koju je sačuvala porodica Jeftića. Na osnovu te čitulje utvrdio je da je prvi doseljeni predak te porodice umro 1720. godine i da je sahranjen u Gračanici.

⁴ **Šaban Hodžić, Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjevernu Bosnu između 1788. i 1862. godine, Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla, 1958. Str. 131.**

⁵ To su familije: **Prohići, Tihići, Karasoftići, Zuko-bašići, Harčini, Begići, Dizdari, Junuzovići, Salihbašići, Salkići, Žilići, Sumani, Ahmetaševići, Taletovići i Lulići**. U prvoj polovini 19. stoljeća u Gračanicu se doselilo još nekoliko familija koje u svom pamćenju imaju živo sjećanje o svom porijeklu. To su: **Jahići, Šabići, Džaferovići, Arnautovići, Pašići, Ševkići, Škiljići, Valjevci** itd.

⁶ Iz tog perioda poznate su sljedeće jevrejske familije: **Danon, Abinun i Finci**, a nešto kasnije doseljavaju familije **Papo, Elazar** i druge.

⁷ Najpoznatiji su bili: **Ivaniševići, Milosavljevići, Hadžištevići, Stjepanovići, Gajunovići, Milišići** i još neki.

(Lipa), Hidajet (Donja mahala). Neposredno uz čaršiju, sa istočne strane razvijaju se mahale **Mejdanić i Stubo**.

Krajem turske vladavine, gračanička čaršija se protezala od Ahemta-pašone džamije na sjeveru do mosta preko Gračanice rijeke (Sokoluše) na jugu. Sastojala se iz dva dijela: **gornje čaršije** koja se razvila početkom XVIII stoljeća (utemeljio je Ahmet-paša Budumlja) i **donje čaršije**, koja se razvijala tokom XIX stoljeća. Donju čaršiju osnovalo je novodoseljeno stanovništvo: muslimani iz Srbije, Srbi iz južnih planinskih oblasti i Jevreji iz Travnika i Sarajeva. Čaršiju su činili javni objekti: džamije, medrese, hanovi (vakufski i privatni) i sahat kula i privredni objekti: dućani i zanatske radnje, te zgrade za stanovanje (privatne i vakufske).¹

Bilo je i više slobodnih prostora u čaršiji bez kojih se nije moglo ni zamisliti njeno normalno funkcionisanje. To je Mejdan, čaršijska ulica, gradska pijaca, prostor uz Sokolušu, koji je imao i funkciju stočnog pazara. Hanovi u čaršiji imali su, takođe, velika dvorišta za smještaj konja i kiridžijskih zaprega. Ti slobodni prostori manje-više su služili za razmjenu dobara, okupljanje naroda, razne teferiče i sl.

Najvažnija funkcija gračaničke čaršije odavnina je trgovačka, pa je, prema tome, u njoj i bilo najviše dućana - malih prizemnih drvenih zgrada sa čefencima (pokretnim drvenim krilima za izlaganje robe)². Bilo je dućana i u prizemljima

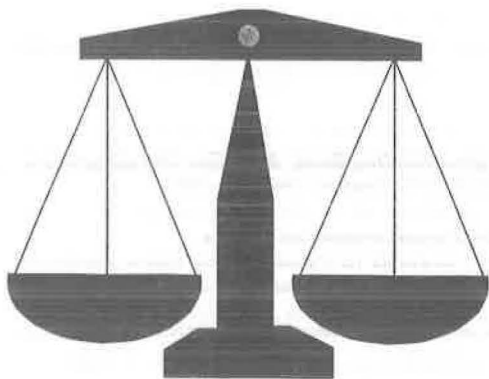
drugih objekata kao što su kuće za stanovanje, medrese i sl.

Čaršija se, inače, otvarala ranim jutrom, a zatvarala pred mrak. U njoj se uvijek radilo, trgovalo. Jedino u burnim danima, pred opasnošću ili kada je trebalo izraziti neki protest, čaršija se demonstrativno zatvarala. U kasabi je najživlje bilo za vrijeme održavanja sedmičnih pazara koji su se održavali svakog petka. Tada je na pijacu stizalo nekoliko hiljada ljudi sa područja čitavog kadiluka. Trgovalo se stokom, stočarskim i ratarskim proizvodima kao i proizvodima zanatstva. Razmjena dobara kao i međusobnih usluga, kako u samom selu, tako i između sela i grada obavljala se, uglavnom, u naturi, jer kod siromašnog seljaka, a takvi su bili mahom svi, nije nikada bilo dovoljno novca.

Pored dućana, najviše objekata u čaršiji pripadalo je raznim zanatima koji su podmirivali osnovne domaće potrebe, a nešto se i izvozilo. Posebno su bile razvijene najrazličitije djelatnosti kućnog obrta, odnosno kućne radinosti. Radi se o pekarama, kovačkim radnjama, mehanama, kahvanama, mutabdžinicama itd. Najviše su se proizvodili odjevni predmeti, obuća, poljoprivredne sprave i alati. Zanatske radnje su imale mješovitu funkciju. Zadovoljavale su potrebe žitelja kasabe i seljaka sa čitavog područja kadiluka, koji su dolazili u grad za vrijeme pazara.

¹ Bile su vlasništvo raznih vakufa i privatnih posjednika koji su pretežno živjeli po okolnim mahalama. Najviše kuća za stanovanje imali su slijedeći vakufi: **Ahmet-pašine džamije, Osman-kapetanove medrese, Čiriške džamije i vakuf Bečir-bega Gradaševića**. U njima su uglavnom stanovali službenici džamija, medresa i mekteba. Više bogatih trgovaca i posjednika imalo je kuće za iznajmljivanje po čaršiji. To su: **Pašić Ibrahimbeg sa Mejdana, Halilbegovići iz Podastrane, Smajlbašići, Spahić Ahmet iz Donje čaršije, zatim familije Ivanišević i Milišić iz mahale Srpska varoš**.

² Čefenak ili čepenak je turska riječ kojom se označavalo drveno krilo starinskog dućana koje je služilo umjesto vrata. Dućan je obično imao dva čefenka, gornji i donji. Gornji se otvarao nagore, a donji nadolje. Kad je dućan otvoren, gornji čefenak bio je prikačen gore o gredu, a donji vodoravno položen i oslonjen na kočice koji su pred dućanom bili pobodeni u zemlju. Tako se donjim čefenkom prostor dućana proširivao. Na njemu se izlagala roba ili su tu sjedili kupci. Oba čefenka bila su jednake veličine, a zatvarali

su šupljinu dućana s prednje strane. (Abdulah Škaljić, n.d., str. 185. i 186.)

I hanovi su odavnina bili u neposrednoj funkciji razmjene dobara. Iako su, prvenstveno služili za odmor i prenočište putnika, kiridžija i njihovih karavana, u njima i oko njih se uvijek trgovalo. Kada su se u našim krajevima počela trošiti alkoholna pića i piti kafa, hanovi su postali kafane i krčme. U prizemlju su imali podrum za konje, a na spratu sobe i kafane. Svaki han je imao sjenaru i hambar za žito, a u dvorištu ili njegovoj neposrednoj blizini česmu ili bunar. Tu, takođe u blizini

i han Pirkovac u blizini Tuzle; na putu prema Doboju - han Samarić (Brijesnica); prema Maglaju - han Karanovac, Širbegovića han u Boljaniću i han Tekučica; na putu prema Posavini bio je aktivan Hadži-kadijin han kod Vranovića.

* * *

Ekonomsko i vojno jačanje Austrije kao evropske kapitalističke države na sjeveru i zapadu, i

morao je poslovati najmanje po jedan nalbant (potkivač konja). U han se moglo doći najkasnije dva sahata po zalasku sunca, kasnije gosti nisu primani. Hanovi su naročito bili posjećeni uoči pazarnih dana, kada su iz kasabe izlazile takozvane pretrge da bi od seljaka kupovali stoku i razne životne namirnice, a zatim ih preprodavali i međusobno trgovali. U takozvane trgovačke hanove dolazili su trgovci iz udaljenijih krajeva, donosili raznu robu i prodavali je trgovcima iz kasabe, a počesto i međusobno trgovali. U isto vrijeme od domaćih zanatlija kupovali su razne artikle da bi ih preprodavali u drugim krajevima.¹

Pored nekoliko pomenutih hanova koji su činili sastavni dio ambijenta gračaničke čaršije, odavnina su postojali i hanovi na starim drumovima koji su Gračanicu povezivali sa drugim mjestima. Najpoznatiji su bili: na putu prema Tuzli - Šareni han u Pribavi, zatim jedan han u Gnojnici

sve samostalnije Srbije na istoku, povoljno je uticalo na razvoj trgovine u Bosni i Hercegovini. U Austriji se razvija snažna kapitalistička privreda, željna prostora, sirovina, tržišta i profita. Zato Austrija tokom XIX stoljeća naglo proširuje trgovinu sa Bosnom preko brodova u Brčkom, Brodu, Gradiški i Kostajnici. Bosanska trgovina sve se više orijentiše prema zapadu kao značajan izvoznik stoke, a uvoznik kolonijalne robe i tekstila iz Austrije.

Trgovina sa Austrijom preko Brčkog naročito je živnula poslije osnivanja Dunavskog parobrodskog društva 1830. godine, koje je u Brčkom imalo svoju agenciju i luku. Tako Brčko ubrzo postaje "glavna kapija trgovačkih poslova Bosne i Hercegovine sa sjevernim susjedom."² Tek tada je na svom značaju dobio karavanski put koji je od Sarajeva vodio dolinom Bosne do Maglaja, a

¹ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji*, Naučno društvo Narodne Republike Bosne i Hercegovine VIII/7, Sarajevo 1957. str. 10. i 11.

² Dr. Pavo Živković, *Pregled istorije Brčkog i okoline od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije (1878)*, Brčko i okolina u radničkom pokretu i NOB-u, "Univerzal", Tuzla, 1985. Str. 60.

odatle preko Preslice i Karanovca do Gračanice i dalje prema Brčkom. Prva važna stanica na tom putu od Brčkog bila je Gračanica, poznata odavnina kao trgovačko mjesto u kojem su se susretali domaći trgovci sa trgovcima iz drugih mjesta, razmjenjivali robu i sklapali važne poslove. Tim putem gračanički trgovci najviše su "prijeke" izvozili suhe šljive, a u Brčkom trampili ili kupovali morsku so (takozvani gruščac), dovozili je u Gračanicu i prodavali trgovcima iz drugih gradova.

Osim sa Austrijom, krajem XVIII i početkom XIX stoljeća proširuju se i jačaju trgovačke veze Bosne sa Srbijom. Kolski put iz Srbije u Bosnu vodio je od Beograda pored Save do Šapca, zatim uz Drinu do Zvornika i dalje, na jug ili na zapad prema Tuzli i Gračanici. Na čuvene panadure (vašare) u Srbiji stizali su sa svojom robom ili su dolazili kao kupci (naročito kupci stoke), trgovci iz više gradova Bosne: Sarajeva, Tuzle, Zvornika, Foče, Srebrenice pa i iz Gračanice, o čemu postoje precizni podaci za period od 1835. do 1840. godine. I u kasnijim godinama, sve do sredine XIX stoljeća, obim trgovinske razmjene između Bosne i Srbije stalno se proširivao.¹

U jednom izvještaju o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini pri kraju turske vladavine o trgovini, uvozu i izvozu zapisano je: "Iz Trsta se najviše uvozi kava, pirinač i alkoholna pića, iz Venecije ulje, iz Austrije šećer, platno, crveni fesovi, crveni šalovi, zlatna pređa i zlatni gajtani, (...) iz Mađarske kamena so, iz Engleske pamučna pređa i tkanine najniže vrste i uopće pamučna roba (...). Izvozi se većinom šljiva, žito, žižka, ovčija vuna, sirova koža, izrađene kozije i ovčije kože i svinje (...)." Zanimljiv je podatak da je na velikoj međunarodnoj privrednoj izložbi u Filadelfiji 1876. godine uzela učešća i Bosna i Hercegovina.³

¹ *Danica Milić, Bosanski trgovci u Srbiji XIX vijeka, Godišnjak, Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXIV, Sarajevo, 1983., str. 101-111.*

² *Vojislav Bogičević, Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. (prema podacima iz Izvještaja austrougarskog generalnog konzula dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu iz 1875.), Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine I, Državna štamparije, Sarajevo, 1949., str. 221.*

³ *Medu ostalim proizvodima iz Bosne i Hercegovine, na tu izložbu upućen je kiseljak iz Sočkovca kod Gračanice. Uz detaljan popis predmeta, poslatih na ovu izložbu zapisano je: "Taj kiseljak se nalazi u selu Sočkovcu u*

Sarajevo kao sjedište pokrajne bilo je glavni trgovački centar. Iz Carigrada u Bosnu roba se obično vozila preko Soluna i Novog Pazara, a iz Austrije preko Zvorničkog sandžaka, odnosno Brčkog. Dobar dio robe ostajao je u raznim usputnim mjestima, a ostatak je dolazio do skladišta sarajevskih veletrgovaca. Trgovci iz provincije dolazili su u Sarajevo i kupavali robu za svoje potrebe, odnosno za prodaju u svojim mjestima.⁴

Najpoznatiji trgovci Bošnjaci u Gračanici pri kraju turske vladavine bili su: **Hadžimujić Hadži Mustafa**⁵, **Hadžiprohić Hadži Ahmet, Alija (Moralic), Helić Ibrahim i Ahmet, Mehinović Osman i Mustafa, Čajić Mustafa i Mehmed, Junuzović Smail**⁶, zatim familije **Šabići, Muftići i Hadžići**⁷. Najpoznatiji srpski trgovci u Gračanici krajem perioda turske vladavine bili su: **Ivanišević Duro i Savo, Gajunović Jovan, Hadžistević H. Spaso i brat mu Pero**⁸, familija **Jevtić** i druge. U

---

navedenom kadiluku (Maglaj) i stanovništvo ga mnogo posjećuje i upotrebljava, ali samo pri tom ostaje, ne izvozi se." Pored sočkovačkog kiseljaka poslato je još nekoliko litara kisele vode sa kiseljaka kod Fojnice i kiseljaka sa Poljane kod Tuzle (Šaban Hodžić, Učešće Bosne i Hercegovine na Međunarodnoj izložbi u Filadelfiji 1876., Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej Tuzla, knj. IV 1960., str. 161.

⁴ *Hamdija Kreševljaković, Dževdet-pašina pisma o Bosni 1864, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1944. godine.*

⁵ *Hadžimujići su poznata trgovačka familija, imali su više dućana i kuća u gornjoj čaršiji.*

⁶ *Za vrijeme turske vlasti u Gračanici su bile 4 kuće Junuzovića. Tri su bile u Potok mahali, a jedna (Smail Junuzović) u mahali Podastrana. Smail Junuzović je bio poznat trgovac koji je trgovao i sa sarajevskim trgovcima. Po njegovoj ženi Fatimi iz familije Malkića potomci su dobili nadimak Malkići. Smailov sin Osman je krajem XIX stoljeća doselio u mahal u Čiriš. Njegov sin Husein takođe se bavio trgovinom (raznom robom) sve do 1948. godine.*

⁷ *Mula Osman Hadžić i Mehmed Hadžić trgovali su krajem perioda turske vlasti. Mulaosmanov sin Mustafa zadržao je prezime Hadžić (ponekad se taj ogranak u narodu zvao Mulaosmanovići), a Mehmedov sin Ibrahim (po ocu zvanom Hafizkadija) uzeo je prezime Hafizkadić.*

⁸ *Njegov otac Stevo početkom XIX vijeka doselio se iz Bijeljine u Gračanicu. Rođen je 1783. godine u ondašnjoj poznatoj trgovačkoj familiji Spasojevića. Bio je trgovac, a obavio je i hadž. Umro je 1870. godine. Njegov sinovi Pero i Savo uzeli su po njemu prezime Hadžistević. Spaso je rođen 1842. godine. Bio je poznat trgovac, išao je na hadž. Umro je 1878. godine. Hadži*

doseljenim jevrejskim porodicama pri kraju turske vladavine naročito su se isticali: **Isak Danon**, **Salomon Abinun** i **Mošo Z. Danon**.

Na osnovu podataka iz sačuvanog trgovačkog deftera sarajevske trgovačke porodice Potogije iz 1850-1871. može se zaključiti da je sa njima trgovalo i trideset poznatih gračaničkih trgovaca, što samo po sebi govori o razvijenosti gračaničke trgovine u tom periodu i o stabilnosti poslovnih kontakata sa Sarajevom.

U defteru se nalaze imena ovih gračaničkih trgovaca: **Hadži Hafiz Mehmed**, **Rumaš** (vjerovatno Ramaš) **Mustafa**, **Osmanhodžić Mustafa**, **Muftić Husejn Mula-Rašidov**, **Osmanfendić Latif**, **Omerefendić Hivzo**, **Salihbašić Mustafa**, **Osmanhodžić Mustafa**, **Šabići: Rešid**, **Mehmed**, **Salih** i **Mustafa**, **Bašić Mula Ibrahim**, **Halilbegović Mula Ibrahim**, **Hadžić Mula Osman**, **Zukobašić Mula Ahmetaga**, **Softić Mula Salih** iz **Užica**, **Dervišhamidović Atifaga**, **Ustavdić Mula Emin**, **Bravo Mula Osman**, **Užičanin Mula Sabrija**, **Užičanin Suglić Omer**, **Prcić Dervišaga** iz **Užica**, **Menzildžić Mehmed**, **Muftić Mehmed**, **Salihbašić Mustafa**, **Ibrahimčehajić Osman**, **Junuzović Smail**, **Karasoftić Mula Salih**, **Sarajlić Abdulah** i **Musić Mustafa**.¹ Prema nekim istraživanjima rahmetli profesora **Osmana Delića**, sa trgovcima Potogijama iz Sarajeva između 1851. i 1888. godine trgovali su još i slijedeći gračanički trgovci: **Muftić Hadži Mustafa**, **Ivanišević Stjepo** (**Stjepan**), **Stević Mika** (**Mihajlo**), **Blagojević** (ime u izvoru nečitko), **Petrović Nino** (**Niko**) i **Jevtić Niko**.

Zanimljive podatke o asortimanu robe i načinu trgovanja nalazimo i u defteru veresije poznatog gračaničkog trgovca **Spase**, a kasnije **Todora Hadžistevića** od 1873. pa nadalje, koji se nalazi u Zavičajnoj zbirci Gračanica. Od ovog

Stevo je imao dva sina: Stevana ili Stevu (1878-1925) i Jovana ili Jovu (1873-1921). Stariji brat Hadži Spase, Pero (1838-1879) imao je takođe dva sina: Mihajla i Jovu. Mihajlo (1866-1961), još krajem XIX vijeka, bio je poznat trgovac, ugledan član crkvene opštine i predsjednik opštine Gračanica iza I svjetskog rata. Jovo se takođe bavio trgovinom. (Prema istraživanjima Rasmira Djedovića, profesora iz Gračanice).

¹ **Osman A. Sokolović**, *Djelomičan popis trgovaca - muslimana iz BiH pod kraj turske uprave, Islamska dionička tiskara, Sarajevo, 1943., str. 23.*

trgovca robu su uzimali uglavnom seljaci iz okolnih sela, među kojima je vjerovatno bilo i seoskih trgovaca koji su kod Hadžistevića uzimali robu na veresiju, a zatim je preprodavali u svojim dućančićima na selu. Bilo je tu i naturalne razmjene jer u pomenutom defteru nalazimo podatke da su **Hadžistevići** od pojedinih seljaka i seoskih nakupaca ili trgovaca otkupljivali poljoprivredne proizvode, naročito suhu šljivu, u zamjenu za industrijsku robu ili za proizvode zanatske i kućne radinosti.

Pored administrativno-sudskih i kulturno-prosvjetnih reformi u Bosni i Hercegovini, Turska je polovinom XIX stoljeća počela modernizovati puteve i saobraćaj, a izvršila je značajne reforme i u trgovačkoj i obrtničkoj grani privrede. Pored dotadašnjeg esansskog sistema, uvedeni su i obrtnički registri, porezni iskazi, zatim neki oblici štedionica (menafi sanduci), a 30.4.1860. godine donesen je i Trgovački zakon, kojim je učinjen pokušaj da se uvede više reda u ovu granu privrede. Trgovačkim zakonom predviđeno je osnivanje Trgovačkog suda u Sarajevu (tidžaret medžilis). Sud je osnovan 1861. godine. Uz predsjednika i pisara, činila su ga još četiri tzv. prisjednika trgovaca, od svake konfesije po jedan, a imenovao ih je valija (guverner). Ovaj sud je, međutim, u početku bio bez ikakvog posla. Trgovina i trgovanje odvijalo se i dalje po starim trgovačkim običajima, zasnovanim na starinskom redu i pravičnosti. Uobičajeni način poslovanja bilo je kreditiranje u novcu i u robi, odnosno davanje robe na veresiju. Iako je veresija odavnina bila uobičajeni način poslovanja, bilo je vrlo malo sudskih sporova iz oblasti trgovine, većina povjerilačkih sporova rješavana je bez posredovanja suda. Stari trgovci su bili bogobojazni, "a osobito su se čuvali tuđega haka (prava) u koga su vjerovali, znajući da valja ostaviti ovaj prolazni svijet", kaže se u jednom starom zapisu. I muslimani i nemuslimani držali su se "islamskog shvatanja da su trgovina i obrt časni pozivi." U jednom pismu iz tog vremena stoji: "Svak svakom vjeruje, hrišćani su u trgovačkim poslovima jednaki muslimanima. I oni znaju šta je haram (grieh)." Zato su tužbe kod Trgovačkog suda bile rijetke, zaključuje se u tom pismu.²

² **Hamdija Kreševljaković**, *Dževdet-pašina pisma o Bosni 1864. godine, Islamska dionička štamparija,*